

סיכום המושב השני:

המדיניות הקרקעית המרחבית יצרה בישראל מבנה חברתי בעל דפוסים של אי שוויון

פרופ' אורן יפתחאל

ראש החוג לגיאוגרפיה ותכנון סביבתי, אוניברסיטת בן-גוריון

אני רוצה להצטרף לברכות על קיום הכנס החשוב הזה. אני חושב שבאמת זו רק התחלה של קהילה שקיימת בישראל ושבינתיים איננה מדברת כל כך הרבה בינה לבין עצמה. חשוב שנדבר עם ואל כל האנשים שעסוקים במרחב הישראלי בצורה הרחבה ביותר שלו. הסיכום שלי למושב הזה הוא שהתחלנו בחזון המלהיב של פרופסור ברוומן, שאף שהוא נשמע כל כך הגיוני תמיד אני תוהה למה הוא לא מתבצע; עברנו להבטחה ביורוקרטית של השר ישי והמשכנו בצרכים של התעשייה כפי שהציג מנכ"ל התאחדות התעשיינים.

אבישי ברוורמן: חלק מהדברים מתבצע.

אורן יפתחאל: אכן כן. באופן קצת מפתיע הסכמתי לחלוטין עם כל ההרצאות, אבל אני רוצה להתייחס יותר למה שלא נאמר בעיקר בנושא של המתחים החברתיים, וגם להמשיך את כיוון הדברים של פרופסור רחל אלתרמן שהתייחסה בדבריה לשאלות חשובות שאינן עולות מספיק לדיון הציבורי בישראל, ואחת מהן היא הקשר בין המרחב שלנו לבין היחסים החברתיים.

אני מבקש לפתוח בציטטה מתוך מחקר שערכתי בשנות ה-80 בגליל. במסגרת מחקר זה ראיינתי אנשים רבים ובהם בכיר אחד, חבר מועצת מעלות-תרשיחא שהתייחס לסכסוך שהיה להם בזמנו עם כפר ורדים. מועצת מעלות-תרשיחא רצתה שכפר ורדים ייכלל בתוך יישובם ואילו אנשי כפר ורדים רצו להקים יישוב עצמאי. ואמר האיש: "מי היה כאן כל השנים? מי ספג את הטרור? מי ייהד את הגליל? אנחנו, עולי שנות ה-50, יוצאי צפון אפריקה, ישראל השנייה. ומי בא עכשיו לכאן, כשנוח, כשיש תעשיות מתקדמות – אז לא קראו לזה היי-טק אלא תעשיות מתקדמות – ויילות מרווחות? הם".

ההמדיניות הקרקעית המרחבית יצרה בישראל מבנה חברתי בעל דפוסים של אי שוויון

שאלתי אותו מי זה "הם" והוא השיב: "אלה המבוססים, מלח הארץ, הם באים עכשיו להקים כאן את גן העדן הקטן והפרטי שלהם".

כפר ורדים ומעלות-תרשיחא הם, כמובן, רק סימפטום לדבר שפחות מדברים עליו, לצורה שבה המרחב מתחלק ופותח את הפערים בתוך החברה הישראלית. המדובר בתהליך שנמשך ברציפות עם ישובים קהילתיים רבים – ובזמן האחרון גם עקב הפרטה של הקרקעות או ההפרטה הזוחלת – שכונות קהילתיות. ועם התפתחות התהליך הבעיות החברתיות הנובעות ממנו רק מחריפות ומעמיקות.

**"משטר המקרקעין
בישראל יצר
ומשקף פערים**

**חברתיים, כלכליים
ופוליטיים. המשטר
הזה, באמצעות
הצורה שבה
הקרקע מחולקת
ומפותחת, מוביל**

**למצב משברי חריף
בחברה
הישראלית".**

הטיעון שלי הוא שהמדיניות המרחבית יצרה בישראל מבנה מרחבי חברתי בעל דפוסים עמוקים של אי שוויון. אי-השוויון הזה מורגש בעיקר בשני ממדים: האזורי והאתני-מעמדי והוא כהחלט מחליש את החברה הישראלית. כלומר: המצב המקומי והאזורי פוגע במטרות הלאומיות.

אני רוצה להתייחס במיוחד לנושא הקרקעות המבטא חלק מתמונת הפערים, אבל עלי להדגיש שמשטר המקרקעין הישראלי הוא המשקף את הפערים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים. הדרך שבה הקרקע מחולקת מובילה – יחד עם דברים אחרים – למצב משברי בחברה הישראלית, מצב ההולך ומחריף בשנים האחרונות. חלק מן המשבר נובע עקב המסחור והנידולן של הקרקע המיטיבים בדרך כלל עם קבוצות חזקות. כלומר: עיצוב המרחב אינו רק תהליך טכני תכנוני או כלכלי, אלה הוא גם – ואולי גם בעיקר – תהליך חברתי. ועל התהליך הזה כולנו צריכים לתת את הדעת.

עקב השילוב הזה של הפערים הגדלים סובל הסדר החברתי בישראל. התוצאה: השוליים האתניים, החברתיים והגיאוגרפיים, מתחילים לקרוא תיגר על מרכזי הכוח והמשאבים בחברה. האמת היא כי בכל חברה פתוחה שיש בה פוליטיקה תמיד יהיו מי שיקראו תיגר, אבל בישראל התופעה הזו מאוד עמוקה והסכסוכים מאוד חריפים. ויש לכך הרבה דוגמאות בשנים האחרונות. קיימים הרבה סימנים, נורות אדומות, שמהן קל להבין

שהפריפריות קוראות תיגר על הסדר החברתי והכלכלי בישראל. וחלק מזה לפחות נובע מהגיאוגרפיה אותה יצרנו כמו ידינו.

חשוב להדגיש, כמובן, שבאותה צורה בה המדינה חידדה את הפערים והמתחים, היא גם יכולה לפעול לריכוכם, בכיוון ההפוך. חובה על כל העוסקים בעיצוב המדיניות הקרקעית, בחקירתה ובדיווח עליה לתקן היכן שאפשר, כדי שנוכל להמשיך בדרך של בניית חברה מתוקנת. הטיפול בנושא הזה בהחלט דחוף כי הכתובת היא על הקיר וכתוב בה שאנו עוסקים במתח אזורי, מקומי ולאומי.

אני מבקש לגעת בשאלה איך עוצבה המפה הלאומית. הדבר קשור בהקמת ערי פיתוח, בפיתוח מאוד סלקטיבי במקומות מסוימים, בקביעת גבולות מוניציפאליים, ובהקצאת קרקעות לא שוויונית וגם בניית דיוור ציבורי עם זכויות שונות לקבוצות שונות. כל אלה יחד יוצרים את המרחב הלאומי אותו אנחנו מכירים. את המפה שתלויה על הקיר. נכון שלמדינת ישראל יש הישגים אדירים ונכון שהגענו לתוצר של 16 אלף דולר לנפש וזה הרבה יותר ממה שמצליח לייצר המרחב בו אנחנו נמצאים, אבל מתחת למפה הזאת של ההישגים קיימת מציאות נוספת. זו המציאות של פתיחת פערים ומתחים על ידי בניית חומות מרחביות, קירות וחומות בין קבוצות אוכלוסייה. ולתופעה הזו יש שני ממדים עיקריים: האחד – אזורי גיאוגרפי נטו. כלומר, צפון, דרום ומרכז, פרודור ירושלים וכולי. והשני – מה שאני מכנה: אזורים מפוצלים.

הביטו בהיבט הגיאוגרפי: מחקרים שאנו עושים חושפים איך הפערים בין המרכז – פחות או יותר באזור בין חיפה לאשדוד – לבין האזורים האחרים בישראל הולכים ומעמיקים. נכון כי כל האזורים משתפרים ברמת החיים שלהם, אבל גם הפערים הולכים ו"משתפרים" והם עלו בשלושים השנה האחרונות בששים עד שבעים אחוז לפי מדדים של איכות חיים. כדי להמחיש אני רוצה להקריא לכם את שמות הישובים שנמצאים בשלושת העשירונים התחתונים על פי מדדים שהלמ"ס עושה על איכות ורמת חיים.

בעשירון התחתון נמצא את תל שבע, כסיפא, רהט, אופקים, כפר מנדא, מג'דל כרום, כפר כנא וג'סר א-זרקא. כלומר: רק ישוב אחד מכל אלה אינו מצוי בפריפריה ממש. בעשירון התשיעי נמצא את, קריית שמונה, ירוחם, נתיבות, טוראן, טמרה, אום אל פאחם, איבלין, בית ג'אן, ערבה, סכנין, ויש לנו גם את קלנסואה ופורדיס – שני ישובים שאינם בפריפריה. בעשירון השלישי מלמטה: עכו, קריית גת, שדרות, חצור, דימונה, בית

ההמדיניות הקרקעית המרחבית יצרה בישראל מבנה חברתי כעל דפוסים של אי שוויון

שאן ועוד רשימה ארוכה הכוללת גם את אור עקיבא, בני ברק וכפר קאסם. ומתוך כ-15 הישובים בעשירון השלישי מלמטה רק שלושה אינם בפריפריה.

כלומר: הפריפריות, למרות שהן קרובות למרכז, למרות שהן אולי רק חמישים דקות מתל-אביב, הולכות ומתרחקות מהמרכז באיכות החיים וברמת החיים שלהן.

בנקודה זו אני יכול לשאול את השאלות היכן הרכבת לדימונה, היכן הרכבת לנצרת וכרמיאל, היכן האוניברסיטה בגליל, היכן כל האיכויות. בינתיים הרוב דיבורים. בכיצוע רק מעט מאוד. בדרך הטבע הבעיות יותר חריפות בפריפריה מאשר במודיעין, למשל. להקמת מודיעין יש השלכות שליליות על בית שמש, על רמלה, על לוד ועוד. ואגב, במסגרת תכנית "ישראל 2020" יצאנו בהמלצה לא להקים יותר ישובים. יש לנו די והותר ישובים בארץ. בישראל, למי שאינו יודע, יש מספר ישובים הגבוה ביותר לנפש ביחס לכל מדינות העולם. והתהליך הזה של המשך הפיצול הוא בעייתי.

"השוליים האתניים, החברתיים והגיאוגרפיים בארץ מתחילים לקרוא תיגר על מרכזי הכוח והמשאבים בחברה הישראלית".

היבט אחר קשור כמה שאני מכנה "אזורים מפוצלים". המפה שלנו לא מספרת את כל הסיפור מבחינת פריפריה ומרכז, כי היא אינה מראה את האזורים האתנו-מעמדיים בישראל. גלי ההתיישבות השונים והסגרגציה בתוך כל אזור יצרו אזורים שאינם גיאוגרפיים. הם מתפקדים כאזורים אבל לא בגיאוגרפיה אחת. למשל ערי הפיתוח, למשל ההתנחלויות, למשל הקיבוצים, למשל הישובים הערביים. הם מתפקדים כאילו הם אזור, כאילו הם מין ישות ייחודית בין המקומית לארצית, אבל אין לה קשר גיאוגרפי ולכן היא גם לא יכולה להתאחד יחד בצורה אפקטיבית ללובי, למשאבים, לתשתיות, לשירותים. האזורים המפוצלים האלה בתוך ישראל הם מציאות מאוד מאוד חזקה אבל גם מציאות בעייתית, כי המדובר באזורים הסובלים מחולשה. קיימות דוגמאות רבות לסבל כמו, למשל, המצוקה של הדיירים בדור הציבורי, כמו מה שקורה לעולים מרוסיה. אבל הקיפוח העמוק ביותר, וחובה להזכיר אותו, הוא של האזור הערבי בדרום, במרכז ובצפון. כדי לחדר את ההבנה לבעיה אביא שניים-שלושה נתונים.

הערבים הם 18 אחוז מאוכלוסיית המדינה. שטח השיפוט של המועצות הערביות הוא רק כ-2.5 אחוז משטח המדינה. הערבים מנועים מרכישה או מחכירת קרקעות בכשמונים

אחוז משטחה של המדינה. אוכלוסיית הערבים בישראל גדלה פי ששה מאז 1948, אך הקרקע שברשותה קטנה בארבעים אחוז. מאז הקמתה לא איפשרה המדינה לערבים לייסד ישובים חדשים והבעיה הכוערת ביותר כתוצאה ממצב זה היא הישובים הלא מוכרים בנגב. אני מציג עובדות יבשות ואין בכונתי לצבוע את הבעיה הזאת באופן שצד אחד הוא הרע והצד האחר טוב. אבל עובדה היא שהישובים האלה כרגע אינם מוכרים. התוצאה: עשרות אלפי אנשים חיים ללא תשתיות, ללא מים, ללא חשמל. תוצאה נוספת: הישובים האלה הפכו למובלעות שבעצם אפשר לומר שהן מחוץ למדינה ואפילו המשטרה לא נכנסת אליהם. את המצב בישובים האלה אפשר לתאר במלים פשוטות אך מדויקות: תוהו ובוהו תכנוני שחלקו הגדול נובע מהזנחה.

עד כאן תיאור המצב בהווה. מה, אם כן, צפוי לנו בעתיד? הניתוח העובדתי מגלה שהרכב פעמים קיימים מתחים בין האזורי למקומי ולארצי. בעתיד אנחנו חייבים לפעול כך שהאינטרס האזורי והמקומי יהיה גם האינטרס הלאומי – כדי למנוע פגיעה של אחד בשני, כדי לא לאפשר התנגשות.

כדי לשפר את המצב חשוב, לדעתי, שננקוט בשניים-שלושה מהלכים עיקריים. האחד: לחלק ולהקצות את הקרקע על פי צרכים, על פי מצב חברתי-כלכלי, על פי סגנון חיים, בלי לפגוע באפשרות הפרנסה של המגזר החקלאי. השני: מסגרות שיתופיות באזורים השונים. יש למוסס את הגבולות בתוך האזורים כדי לאפשר לגורמים השונים להתלכד ולהגיע לידי גיבוש מסוים של זהות אזורית.

לסיכום אני רוצה לצטט מדבריו של הנשיא אהרן ברק שלדעתי חשובים מאוד לתכנון הלאומי, האזורי והמקומי: "הסוגיה אינה האם קיימת סתירה בין שוויון אזרחי לבין ערכי המדינה היהודית. הסוגיה המרכזית היא שאם לא יהיה שוויון מלא המדינה פשוט לא תהיה".

חנוך לביא: תודה לדוברים ותודה למשתתפים.